

Alizadeh Baygi, M., & Darzi, G., Abdoli, A. (2025). A conceptual spectrum from wastefulness to corruption in the Quran: Revisiting the relationship between food patterns and the environmental crisis. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 17(4), 93-119. doi: 10.22035/isih.2025.5450.5143

<https://doi.org/10.22035/isih.2025.5450.5143> URL: https://www.isih.ir/article_548.html

2008-4641 / © The Authors. This is an open access article under the CC BY 4.0 license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>).

Research Paper

A conceptual spectrum from wastefulness to corruption in the Quran: Revisiting the relationship between food patterns and the environmental crisis

Maliheh Alizadeh Baygi¹, Ghasem Darzi^{2*}, Asghar Abdoli³

Received: Apr. 24, 2025; Accepted: Sep. 1, 2025

ABSTRACT

In the contemporary era, the environmental crisis is considered one of the most serious global threats, rooted in human behaviors, particularly improper consumption patterns. This study, using an interdisciplinary and descriptive-analytical approach, examines the Qur'anic perspective on the extent and limits of human food consumption and its impact on the environment. The main research question addresses how key Qur'anic concepts regarding food categorize human consumption behaviors and consider transgression of divine limits as a source of social and environmental corruption. In this context, the concepts of Israf (extravagance), I'tida/Taghyan (transgression/rebellion), and Fasad (corruption) are analyzed as three semantic and behavioral levels of human intervention in nature. Israf generally represents individual excess beyond needs. I'tida/Taghyan refers to transgression of legitimate boundaries with social consequences, seen as an infringement on others' rights or the natural system. Finally, Fasad symbolizes widespread and reckless defiance of moral and divine limits, ultimately leading to the collapse of civilizations and communities (Qur'an, 2:25). This semantic structure shows that the Qur'an, by outlining a warning spectrum, clarifies the permissible boundaries of human intervention in nature and provides a model for regulating the human-environment relationship. The findings indicate that transgression of divine limits in food consumption is not only a religious disobedience but also a key factor in the collapse of civilizations and ecosystems.

Keywords: The Holy Qur'an, Interdisciplinary Approach, food consumption pattern, environmental crisis, transgression of divine limits, corruption on earth

1. Graduate of Master's Degree (Quranic Sciences), Interdisciplinary Quranic Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ m.alizadehb1983@gmail.com

2. Assistant Professor, Quran and Hadith Studies, Interdisciplinary Quranic Studies Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ gh_darzi@sbu.ac.ir

* Corresponding Author

3. Professor, Ecology, Department of Biodiversity and Ecosystem Management, Environmental Sciences Research Institute, Shahid Beheshti University, Tehran, Iran

✉ asabdoli@gmail.com

INTRODUCTION

Since the dawn of creation, human life has been profoundly and inseparably intertwined with nature, and the fulfillment of basic needs has always depended on interaction with natural elements. However, in the contemporary era, rapid population growth, the expansion of improper consumption patterns, and the excessive exploitation of resources have placed a heavy burden on the environment, paving the way for environmental crises. The domain of food, as one of humanity's most fundamental needs, not only affects individual health and quality of life, but also plays a decisive role in the sustainability or degradation of ecosystems.

The significance of this topic stems from the fact that food consumption, from a religious and particularly Qur'anic perspective, is framed with a human-centered and ethical approach that establishes overarching principles for dietary practices. Concepts such as *kulū* ("eat"), *ḥarrama* ("forbid"), *isrāf* (extravagance), *i'tidā'* (transgression), *iṣyān* (disobedience), and *ṭughyān* (rebellion) in the Qur'an provide a spiritual and ethical framework for human interaction with food. These concepts are not merely individual exhortations but represent a conceptual-behavioral spectrum ranging from personal excess to structural defiance of divine limits, ultimately culminating in *fasād* (corruption) on earth. Accordingly, the Qur'an situates its perspective on food within a system that transcends ritual commandments, embedding it within the broader contexts of ethics, justice, and the survival of civilization—a system whose consequences extend to the environment, society, and even the historical fate of communities.

PURPOSE

The primary purpose of this study is to elucidate and categorize Qur'anic concepts related to transgressing divine boundaries in food consumption, and to examine their gradual impact on the environment and the natural order. This research seeks to demonstrate how these concepts can be interpreted within defined levels and stages, and what implications they hold for contemporary human life, particularly in confronting environmental crises.

This research adopts an interdisciplinary approach and employs an interpretive-conceptual analytical method to re-examine the Qur'anic semantic system in the field of food consumption within the tripartite framework of *isrāf* (extravagance) – *i'tidā'* / *iṣyān* / *ṭughyān* (transgression/disobedience/rebellion) – *fasād* (corruption). It seeks to explain the impact of these behavioral gradations on environmental disruption, civilizational collapse, and Islamic culture. Furthermore, drawing on Qur'anic evidence regarding the destruction of past nations due to consumption-related disobedience (e.g., the prohibition of lawful foods for the Jews as a result of their wrongdoing), the study also considers the

METHODOLOGY

The research was conducted in the following stages:

Collection of Qur’anic data: Extraction of verses related to key terms such as *kulū* (“eat”), *ḥarrama* (“prohibited”), *isrāf* (“extravagance”), *i’tidā’* (“transgression”), *ṭughyān* (“rebellion”), *iṣyān* (“disobedience”), and *fasād* (“corruption”), with a focus on those associated with food and the environment (e.g., Q. 2:205, 5:87, 6:141). Selection was based on thematic and narrative relevance, including stories such as that of the she-camel of Ṣāliḥ.

Lexical and semantic analysis: Examination of the key terms with reference to classical lexical and exegetical sources, and categorization of concepts into three levels of human intervention in nature, using a qualitative content analysis method.

Interdisciplinary analysis: Comparison and alignment of the Qur’anic concepts with scientific findings in the field of environmental studies, in order to elucidate the connection between these concepts and contemporary environmental issues.

FINDINGS

A comparative analysis of the Qur’anic verses related to *kulū* (“eat”) and *ḥarrama* (“forbid”) reveals that the Qur’an consistently commands eating alongside warnings such as *isrāf* (extravagance), *i’tidā’* (transgression), *iṣyān* (disobedience), and *ṭughyān* (rebellion)—concepts that collectively indicate the existence of a divine framework governing interaction with natural resources. This framework regards consumption not as an absolute right but as an ethical and social responsibility that extends beyond individual bodily needs to affect the fate of nature and future generations.

Focusing on the three core concepts of *isrāf*, *i’tidā’/ṭughyān/iṣyān*, and *fasād* (corruption), a three-tier model of human intervention in the environment is proposed. This triadic model is significant and innovative for two reasons: first, the connection between these concepts and food consumption has received limited attention in Qur’anic studies, despite being prominently addressed within the Qur’anic text; second, the semantic differentiation of human intervention levels in the environment as reflected by these terms has not yet been systematically examined.

CONCLUSION

This study, by examining the Qur’anic concepts of *isrāf* (extravagance), *i’tidā’* (transgression), *iṣyān* (disobedience), *ṭughyān* (rebellion), and *fasād* (corruption), demonstrates that transgressing divine limits in food consumption can lead to environmental crises and the decline of civilizations. The findings indicate that these concepts can be analyzed at different levels of environmental degradation:

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

▪ *Isrāf*, at the lowest level, refers to excessive consumption which, although not inherently sinful, is censured in the Qur'an. A higher level manifests as *i'tidā'* or transgression beyond divine limits.

▪ *I'tidā'* (transgression) means overstepping the permissible boundaries and carries social and environmental consequences. Qur'anic examples such as the trial of the Children of Israel regarding the Sabbath and the prohibition against the Thamud people harming Šāliḥ's she-camel illustrate the Qur'anic disapproval of recreational hunting and ecosystem destruction.

▪ *ʿIṣyān* (disobedience) signifies defiance of divine commands, exemplified by the Children of Israel's demands for food variety and their rejection of *mann* and *salwā*. This behavior involves both ingratitude for blessings and environmental harm driven by selfish desires.

▪ *Ṭuġhyān* (rebellion), similar to *ʿiṣyān* and *i'tidā'*, represents a higher degree of transgression, characterized by arrogance and disregard for others' rights and ethical considerations.

▪ *Fasād* (corruption on earth), described in the Qur'an as the destruction of *ḥiṭṭ* (the environment) and *naṣl* (human society), marks the culmination of this progression and signifies the direct link between transgressing divine boundaries and civilizational collapse.

NOVELTY

This study, by focusing on the three core concepts of *isrāf* (extravagance), *i'tidā'*/*ṭuġhyān*/*ʿiṣyān* (transgression/rebellion/disobedience), and *fasād* (corruption), proposes a three-tiered model of human intervention in the environment. The significance and novelty of this tripartite model are twofold: first, the connection of these concepts with food and nutrition has received limited attention in Qur'anic studies, despite being prominently addressed within the structure of Qur'anic verses; second, the distinction between levels of human environmental intervention, from the semantic perspective of these three terms, has not previously been examined in a systematic manner. In this study, an effort is made to theorize these three levels of intervention based on an analysis of their semantic components. This differentiation can serve as a foundation for future research in the fields of environmental ethics and natural resource management.

CONFLICT OF INTEREST

No conflict of interest has been declared by the authors.

BIBLIOGRAPHY

- Qur'an (2011). H. Ansarian, Trans.. Tehran, Iran: Ayin-e Dāneš.
- Ahmadi, S. S., Gholami, F., & Alikhani, Z. (2024). Climate change communication; An interdisciplinary approach to understanding the climate crisis. *Interdisciplinary Studies in the Humanities*, 17(1), 113-154. doi: 10.22035/isih.2025.5347.5058
- Akhavan-Tabasi, M. H., & Hosseinzadeh-Ivari, A. (2023). Semantic components of "israf" analyzed through etymology in Semitic and Afro-Asiatic languages. *Quranic Studies and Islamic Culture*, 7(2), 201–225.
- Alikhah, F. (2008). Political Impact of Consumerism. *Journal of Iranian Cultural Research*, 1(1), 231-256. doi: 10.7508/ijcr.2008.01.009
- Alizadeh-Aghdam, M.B., Bani-Fatemeh, H., Abbaszadeh, M., & Soltani-Behram, S. (2017). The role of cultural capital in achieving ecological citizenship. *Interdisciplinary Studies in Humanities*, 9(2), 107–133. doi: 10.22631/isih.2017.1754.2342
- Alizadeh-Baygi, M., Darzi, Q., & Abdoli, A. (2023). Normative approach of the Qur'an to human intervention in the environment [Master's thesis], Qur'anic Interdisciplinary Studies Research Institute.
- Anvari, H. (2002). *Farhang-e Bozorg-e Soxan* [Dictionary of Persian Literature]. Tehran, Iran: Soxan.
- Authors (2003). *Encyclopedia of the Holy Qur'an*. (3rd ed). Qom, Iran: Boostān-e Ketāb.
- Bani-Fatemeh, H., & Hosseinzadeh, F. (2012). Consumerism in society and its impact on urban environment: A novel approach. *Social and Cultural Strategy Quarterly*, 1(2), 39–61.
- Center for Computer Research in Islamic Sciences. (n.d.). *Marqūm Software*. Qom, Iran: Center for Computer Research in Islamic Sciences.
- Center for Computer Research in Islamic Sciences. (n.d.). *Noor Research Software, Versions 3 & 4*. Qom, Iran: Center for Computer Research in Islamic Sciences.
- Darzi, Q., Gharamaleki, F., & Pahlevan, M. (2013). Typology of interdisciplinary studies in the Holy Qur'an. *Interdisciplinary Studies in Humanities Quarterly*, 5(4), 73–102. doi: 10.7508/isih.2014.20.004
- De Boer, J., Schösler, H., & Boersema, J. J. (2013). Climate change and meat eating: An inconvenient couple?. *Journal of Environmental Psychology*, 33, 1-8. doi: 10.1016/j.jenvp.2012.09.001
- Fakhr al-Razi, M.B. 'Umar (1999). *Al-Tafsir al-Kabir aw Mafatih al-Ghayb* Beirut, Lebanon: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Fakhr al-Razi, M. B. 'Umar. (1420 AH). *Mafatih al-Ghayb*. (3rd ed.). Beirut, Lebanon: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi.
- Farahidi, X. b. A. (2000). *al-'Ayn [The Source]*. Qom, Iran: Hejrat Publications.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

- Goudarzi, M. (2023). Worship (dīn), Monotheism (Islām), and the Qurʾān's Cultic Decalogue. *Journal of Qurʾanic Studies*, 32(1), 1-25. doi: 10.1515/jiqsa-2023-0006
- Hamiri, N. B. S. (2000). *Shams al-Ulum wa Dawāʾ al-Kalam al-ʿArab min al-Kulum*. Damascus: Dar al-Fikr.
- Hemmati, Z., & Shabiri, S.M. (2015). An analysis of components for promoting environmental culture: A case study of citizens of Shiraz. *Iranian Cultural Research Quarterly*, 8(4), 197-215. doi: 10.7508/ijcr.2015.32.008
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram ibn Ali Abu al-Fadl Jamal al-Din (n.d.). *Lisan al-Arab*. Beirut: Dar Sadir.
- Izutsu, T. (1999). *Religious and ethical concepts in the Holy Qurʾan* [Translation by Fereydoun Badrei]. Tehran, Iran: Farzan Publications.
- Jabbali, S. (2021). Dynamics of the Qurʾan in the interaction between jurisprudence and ethics: A case study on vegetarianism (Master's thesis, Shahid Beheshti University).
- Javadi-Amoli, A. (2009–2019). *Tasnim Tafsir*. Tehran, Iran: Esra.
- Javadi-Amoli, A. (2015). *Eslam va mohit-e zist* [Islam and the environment] (8th ed.). Qom, Iran: Asra Publishing Center.
- Khouei, S. A. Q. (2014). *Al-Bayan fi Tafsir al-Qurʾan* [S. J. Hosseini, Trans.; 3rd ed.]. Qom, Iran: Dar al-Thaghlayn.
- Makarem Shirazi, N. (1992). *Tafsir-e Nemuneh* (1st ed.). Tehran, Iran: Dar al-Kutub al-Islamiyya.
- Mănoiu, V.M., Arslan, R., Madani, A., & Ertan, I. (2016). Environmental education in the Holy Quran. *Environmental Science & Technology*, 57(11), 8857-8864.
- Memaripour, M., & Samadaniyan, M. (2016). Ṭayyib food and its relationship with the environment from the Qurʾanic perspective. *In Abstracts of the 2nd National Conference on the Qurʾan and Life Sciences with a Focus on Healthy Food*. Isfahan, Iran.
- Moʾin, M. (1985). *Farhang-e Farsi* [Persian Dictionary]. Tehran, Iran: Amir Kabir Publishing.
- Mohaghegh Damad, M. (2015). *Theology of the environment* (2nd ed.). Tehran, Iran: Institute for Wisdom and Philosophy Research.
- Mostafavi, M. H. (2005/1426 AH). *Al-Tahqiq fi Kalimat al-Qurʾan al-Karim* (3rd ed.). Beirut, Lebanon: Dar al-Kutub al-ʿIlmiya.
- Naraqī, Mulla Ahmad (1417). *ʿAwaʿid al-Ayyam fi Bayan Qawaʿid al-Ahkam wa Muhimmat Masaʾil al-Halal wa al-Haram*. Qom, Iran: Maktab al-ʿAlam al-Islami.
- Presetiyo, J.R. (2022). The role of religion in the issue of food consumption: Developing the conceptual-philosophical concept of food. *Journal of Religion and Food*, 11(2), 155-174.

- Quraṣī, A.A. (2008). *Qāmūs al-Qurʾān [Dictionary of the Qurʾan]* (9th ed.). Tehran, Iran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya.
- Ragheb Esfahani, H.B.M. (1412/502 AH). *Mufradat al-Alfaz al-Qurʾan*(First edition). Beirut, Lebanon: Dar al-Shamiya.
- Tabatabai, M.H. (2023). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qurʾan*. Beirut, Lebanon: Muʾassasat al-Aʿlami lil-Matbuʿat.
- Tarighi, F. B M. (1375/1085 AH). *Majmaʿ al-Bahrain wa Matlaʿ al-Nayrin* [Edited by Ahmad Hosseini Ashkouri] (3rd ed., 6 vols.). Tehran, Iran: Maktabat al-Murtazawiya.
- Teymouri, F., Mokhtari, E., & Parvin Mirmiran. (2021). Principles of nutrition and food from the perspective of the Holy Qurʾan: A study of all Qurʾanic verses related to nutrition. *Qurʾan and Medicine Journal*, 6(3), 13–22.
- Walker, J.W. (1995). Grazing management and research now and in the next millennium. *Rangeland Ecology & Management/Journal of Range Management Archives*, 48(4), 350-357.

Interdisciplinary
Studies in the Humanities

Abstract

مقاله پژوهشی

طیف مفهومی اسراف تا فساد در قرآن: بازخوانی رابطه الگوی خوراک و بحران زیست‌محیطی

ملیحه علیزاده بایگی^۱، قاسم درزی^{۲*}، اصغر عبدلی^۳

دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۰۵؛ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۰

چکیده

در دوران معاصر، بحران محیط زیست یکی از جدی‌ترین تهدیدهای جهانی به شمار می‌آید که ریشه در رفتارهای انسانی از جمله الگوهای نادرست مصرف دارد. این پژوهش با رویکردی میان‌رشته‌ای و روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی نگرش قرآن نسبت به میزان و حدود مصرف خوراک انسان و تأثیر آن بر محیط زیست می‌پردازد. مسئله اصلی پژوهش آن است که مفاهیم کلیدی قرآن در حوزه خوراک، چگونه رفتارهای مصرفی انسان را طیفی‌سازی کرده و از چه منظری تجاوز از حدود الهی را منشأ فساد و فروپاشی اجتماعی و زیست‌محیطی می‌داند. در این راستا، مفاهیمی چون «اسراف»، «اعتداء/طغیان» و «فساد» به‌مثابه سه سطح معنایی و رفتاری از مداخله انسان در طبیعت تحلیل شده‌اند. «اسراف» عموماً نمایانگر سطحی فردی از زیاده‌روی در مصرف است که خروج از حد نیاز را نشان می‌دهد. «اعتداء/طغیان» و «فساد» عبور از مرزهای مشروع، به‌گونه‌ای است که آثار اجتماعی و جمعی دارد و نوعی تعرض به حقوق دیگران یا نظام طبیعی تلقی می‌شود. در نهایت، «فساد» نماد سرپیچی گسترده و بی‌مهابا از مرزهای اخلاقی و الهی است که در نهایت منجر به زوال تمدنی و قومی می‌شود (بقره: ۲۵). این ساختار معنایی نشان می‌دهد که قرآن با ترسیم یک طیف هشداردهنده، مرزهای تصرف در طبیعت را روشن ساخته و از طریق آن، الگویی برای تنظیم رابطه انسان با محیط زیست ارائه داده است. یافته‌های پژوهش بر این دلالت دارد که تجاوز از حدود الهی در مصرف خوراک نه تنها یک نافرمانی دینی بلکه عامل کلیدی در فروپاشی تمدن‌ها و زیست‌بوم‌ها تلقی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: قرآن کریم، رویکرد میان‌رشته‌ای، الگوی خوراک، بحران زیست‌محیطی، تجاوز از حدود الهی، فساد در زمین

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد، علوم قرآنی، پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران
m.alizadehb1983@gmail.com ✉

۲. استادیار، علوم قرآن و حدیث، پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران
gh_darzi@sbu.ac.ir ✉

* نویسنده مسئول
۳. استاد، اکولوژی، گروه تنوع زیستی و مدیریت اکوسیستم‌ها، پژوهشکده علوم محیطی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران
asabdoli@gmail.com ✉

۱. مقدمه و بیان مسئله

از آغاز آفرینش، حیات انسان پیوندی عمیق و ناگسستنی با طبیعت داشته، و تأمین نیازهای اساسی او همواره در گرو تعامل با عناصر طبیعی بوده است. با این حال، در دوران معاصر، رشد سریع جمعیت، گسترش الگوهای مصرف نادرست، و بهره‌برداری بی‌رویه از منابع، باری سنگین بر محیط زیست وارد کرده و زمینه‌ساز بحران‌های زیست‌محیطی شده است.

حوزه خوراک، به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین نیازهای بشر، نه تنها بر سلامت فردی و کیفیت زندگی اثر می‌گذارد، بلکه نقشی تعیین‌کننده در پایداری یا تخریب اکوسیستم‌ها ایفا می‌کند. اهمیت این موضوع از آن‌جا ناشی می‌شود که مصرف خوراک در نگاه دینی و به‌ویژه در قرآن کریم، با رویکردی انسان‌محور و اخلاق‌مدار، اصولی کلان برای مصرف خوراک ترسیم کرده است.

مفاهیمی همچون «کُلُوا»، «حَرِّمَ»، «اسراف»، «اعتداء»، «عصیان» و «طغیان» در قرآن، چارچوبی معنوی و اخلاقی را برای تصرف انسان در حوزه خوراک ارائه می‌دهند. این مفاهیم نه صرفاً توصیه‌هایی فردی، بلکه بیانگر یک طیف مفهومی-رفتاری هستند که از زیاده‌روی فردی تا سرپیچی ساختاری از حدود الهی را دربر می‌گیرند و نهایتاً به بروز «فساد در زمین» می‌انجامند. بر این اساس، قرآن نگرش خود به خوراک را در منظومه‌ای فراتر از احکام عبادی و در بستر اخلاق، عدالت و بقای تمدن می‌نشانند؛ منظومه‌ای که تبعات آن، محیط زیست، اجتماع و حتی سرنوشت تاریخی جوامع را دربر می‌گیرد.

هدف اصلی این پژوهش، تبیین و طیف‌سازی مفاهیم قرآنی مرتبط با تجاوز از حدود الهی در مصرف خوراک و بررسی تأثیر تدریجی آن بر محیط زیست و نظم طبیعی است. این مطالعه در پی آن است تا نشان دهد، چگونه می‌توان مفاهیم یادشده را در قالب سطوح و مراتب مشخص تفسیر کرد و دلالت‌های آن‌ها را بر زندگی انسان معاصر، به‌ویژه در زمینه مواجهه با بحران‌های زیست‌محیطی، روشن سازد. از این منظر، پرسش‌های اصلی پژوهش عبارت‌اند از: (۱) آیا می‌توان بر پایه مفاهیم قرآنی، ساختاری

مفهومی برای تبیین مراتب تجاوز انسان از حدود الهی در حوزه مصرف خوراک ارائه داد که سیر تدریجی اثر آن را بر محیط زیست و نظم طبیعی نشان دهد؟ (۲) این مفاهیم در چه سطوح و قالب‌هایی قابل تفسیر هستند و چه دلالت‌هایی برای سبک زندگی و زیست انسان معاصر در مواجهه با بحران‌های زیست‌محیطی به همراه دارند؟

مقاله حاضر پس از بررسی پیشینه پژوهش‌های مرتبط با پیوند میان کیفیت خوراک، تغییرات اقلیمی و آموزه‌های قرآنی، چارچوب نظری و روش تحقیق خود را تبیین می‌کند. سپس داده‌های گردآوری شده تحلیل و یافته‌ها در قالب محورهای اصلی ارائه می‌شود. در نهایت، با جمع‌بندی بحث‌ها، ابعاد قرآنی و زیست‌محیطی موضوع بررسی خواهد شد.

۲. پیشینه تحقیق

در حوزه قرآن‌پژوهی، برخی آثار به اهمیت بهره‌گیری از رویکردهای میان‌رشته‌ای پرداخته‌اند (درزی و همکاران، ۱۳۹۲، ۹۸). بر اساس یافته‌های این پژوهش، مطالعات محیط زیست به دلیل پیچیدگی و درگیر کردن حوزه‌های مختلف دانشی، در زمره تحقیقات فرارشته‌ای قرار می‌گیرند؛ از این رو، توجه به گونه‌های گوناگون دانش، به‌ویژه مطالعات دینی، اهمیت ویژه‌ای دارد. در همین راستا، احمدی و همکاران (۱۴۰۳، ۱۴۴)، با تمرکز بر مسئله تغییر اقلیم، رویکرد میان‌رشته‌ای را برای فهم این بحران ضروری دانسته و به ترسیم شبکه ارتباطی میان حوزه‌های متنوع علمی برای فهم ابعاد آن پرداخته‌اند. مطابق یافته‌های مانویو^۱ همکاران (۲۰۱۶)، نزدیک به ۷۵۰ آیه از قرآن به طبیعت، موجودات گیاهی و حیوانی، و رابطه انسان با محیط زیست اشاره دارد. با وجود این، بسیاری از پژوهش‌های پیشین، هرچند به ارتباط خوراک و محیط زیست پرداخته‌اند، اغلب رویکردی موضوع‌محور داشته و از تحلیل طیفی و مفهومی نظام‌مند غافل بوده‌اند. برای نمونه:

- جوادی آملی در تفسیر تسنیم و اثر اسلام و محیط زیست و محقق داماد در کتاب الهیات محیط زیست به نسبت میان دین و محیط زیست پرداخته‌اند.
 - علیخواه (۱۳۸۷) در مقاله خود با عنوان «پیامدهای سیاسی مصرف‌گرایی» با تمرکز بر جامعه ایران، مصرف‌گرایی را یکی از عوامل مهم تأثیرگذار بر تغییرات اقلیمی معاصر دانسته و در پژوهش خود به تحلیل اثرات مصرف‌گرایی بر ایجاد محرومیت در جامعه ایران می‌پردازد.
 - تیموری و همکاران (۱۴۰۰) در پژوهش «اصول تغذیه و خوراک از نگاه قرآن کریم: بررسی تمام آیات مرتبط با تغذیه در قرآن»، آیات قرآن درباره خوراک را دسته‌بندی و در بخش «اصول تغذیه سالم»، بر پرهیز از اسراف تأکید کرده‌اند.
 - پرستی^۱ (۲۰۲۲) نقش دین در تنظیم مصرف خوراک و تأثیر آن بر محیط زیست در سه سطح فردی، اجتماعی و جهانی بررسی کرده است.
 - معماری‌پور و صمدانیان (۱۴۰۰) با تمرکز بر «غذای طیب و رابطه آن با محیط زیست از دیدگاه قرآن»، نشان داده‌اند که تغذیه پاک، اثرات مثبتی بر محیط زیست دارد، از جمله کاهش آلودگی‌ها و حفظ منابع طبیعی.
 - جبلی (۱۴۰۰) در پایان‌نامه خود با عنوان «پویایی قرآن در تعامل میان فقه و اخلاق: مطالعه موردی گیاه خواری» مشکلات زیست‌محیطی را ناشی از تولید و مصرف بیش از اندازه گوشت دانسته است.
 - گودرزی (۲۰۲۳) در تفسیری نو از آیه سوم سوره مائده، پیوند میان احکام خوراکی و تکمیل دین را مطرح کرده و برخی تفاسیر رایج را به چالش کشیده است.
 - طباطبایی (۱۴۰۲) در تفسیر المیزان، حرمت طیبات برای یهود را ناشی از ظلم آن‌ها دانسته است (ج ۷، ۳۶۶).
- با این حال، آنچه در بخش عمده‌ای از این آثار مغفول مانده، تحلیل مفاهیم قرآنی در قالب یک ساختار طیفی از تصرف در طبیعت است؛ ساختاری که از «اسراف»

به‌عنوان زیاده‌روی فردی در مصرف آغاز می‌شود، با مفاهیمی چون «اعتداء»، «طغیان» و «عصیان» به سطحی اجتماعی از تجاوز به حدود الهی گسترش می‌یابد و نهایتاً در «فساد»، جلوه‌ای از بحران تمدنی و زیست‌محیطی پیدا می‌کند. در اغلب پژوهش‌های پیشین، این مفاهیم یا مترادف فرض شده‌اند یا صرفاً در قالب توصیه‌های اخلاقی تفسیر شده‌اند؛ در حالی که تفاوت معنایی و دامنه اثرگذاری هر یک می‌تواند الگویی هشداردهنده برای تنظیم رابطه انسان با طبیعت ارائه دهد.

۳. روش

پژوهش حاضر، با اتخاذ رویکردی میان‌رشته‌ای و روش تحلیل تفسیری-مفهومی، در پی بازخوانی نظام معنایی قرآن در حوزه مصرف خوراک، در چارچوب سه‌گانه «اسراف»، «اعتداء/عصیان/طغیان» و «فساد» است. این مطالعه می‌کوشد تأثیر این مراتب رفتاری را بر اختلالات زیست‌محیطی، فروپاشی تمدنی و فرهنگ اسلامی تبیین کند. افزون بر این، با بهره‌گیری از شواهد قرآنی درباره نابودی اقوام به دلیل نافرمانی‌های مرتبط با مصرف - مانند تحریم طبیات بر یهود به دلیل ظلمشان - بُعد تمدنی، تاریخی و فرهنگی این مفاهیم را نیز مورد بررسی قرار دهد.

مراحل پژوهش به شرح زیر است:

گردآوری داده‌های قرآنی: استخراج آیات مرتبط با کلیدواژه‌هایی مانند «كُلُوا»، «حَرَمَ»، «اسراف»، «اعتداء»، «طغیان»، «عصیان»، «فساد» و انتخاب آیات مرتبط با خوراک و محیط زیست (مانند بقره/۲۰۵، مانده/۸۷، انعام/۱۴۱)؛ بر اساس معیارهای موضوعی و داستانی؛ همچون ماجرای ناقه صالح.

تحلیل لغوی و معنایی: بررسی واژگان کلیدی با استناد به منابع لغوی و تفسیری، و دسته‌بندی

مفاهیم در سه سطح مداخله انسان در طبیعت، با بهره‌گیری از روش تحلیل محتوای کیفی.

تحلیل میان‌رشته‌ای: مقایسه و تطبیق مفاهیم قرآنی با یافته‌های علمی در حوزه محیط

زیست، به‌منظور تبیین پیوند میان این مفاهیم و مسائل زیست‌محیطی معاصر.

۴. کیفیت خوراک و تغییرات اقلیمی

نوع رفتار و کنش انسان با محیط زیست، از عوامل مهم و تعیین‌کننده در زندگی او به شمار می‌آید؛ زیرا محیط زیست بستر طبیعی حیات انسان است و حفظ آن، شرط اساسی برای تداوم زندگی به شمار می‌رود. از این‌رو، عملکرد و رفتار انسان در تعامل با محیط زیست می‌تواند تأثیری دوسویه داشته باشد: از یک سو، برخی فعالیت‌ها و شیوه‌های نادرست زیست می‌تواند منجر به آسیب‌هایی به محیط زیست شود، و از سوی دیگر، رفتارهای مسئولانه می‌تواند به حفاظت و بهبود آن بینجامد (علیزاده اقدام و همکاران، ۱۳۹۶، ۱۲۶). ارتباط میان کیفیت خوراک انسان و تغییرات اقلیمی، به‌ویژه در بستر رشد جمعیت، الگوهای ناپایدار مصرف غذایی و توسعه فناوری‌های نوین، امروزه به یکی از چالش‌های اساسی محیط‌زیستی در عصر حاضر بدل شده است. فعالیت‌های انسانی در جهت تأمین نیازهای تغذیه‌ای جوامع، ضمن نقش‌آفرینی در رشد و رفاه اجتماعی، پیامدهای گسترده‌ای بر زیست‌بوم‌ها و اقلیم جهانی بر جای می‌گذارد. از سوی دیگر، آموزه‌های قرآنی با توجه به دیدگاه جامع خود، می‌توانند چارچوبی اخلاقی و عملی برای بازنگری در سبک زندگی خوراکی انسان‌ها فراهم آورند. به‌عبارت دیگر، بسیاری از مشکلات محیط‌زیستی، ناشی از فقدان آگاهی عمومی و ضعف فرهنگی است که ریشه در رابطه انسان با طبیعت دارد (همتی و شبیری، ۱۳۹۴، ۱۹۸). در ادامه، ابتدا ارتباط میان کیفیت خوراک و تغییرات اقلیمی بررسی می‌شود، سپس این رابطه از منظر آموزه‌های قرآنی تحلیل خواهد شد و در نهایت پیامدهای زیست‌محیطی آن مورد ارزیابی قرار می‌گیرد.

۴-۱. ارتباط بین کیفیت خوراک انسان و تغییرات اقلیمی

در گذشته، انسان رابطه‌ای مستقیم و ملموس با زیست‌بوم خود داشت؛ به‌گونه‌ای که تأمین مایحتاج زندگی معمولاً محدود به یک یا دو زیست‌بوم مانند جنگل یا دریا بود. در چنین شرایطی، انسان مستقیماً با پدیده‌هایی همچون خشکسالی، سیل و آتش‌سوزی مواجه می‌شد و این مجاورت، درک او از ضرورت حفاظت از طبیعت و مسئولیت‌پذیری در برابر آن را تقویت می‌کرد (بنی‌فاطمه و حسین‌نژاد، ۱۳۹۱، ۴۳-۴۲). با این حال، در

دوران معاصر، جهانی شدن اقتصاد و گسترش فناوری موجب شکل‌گیری زنجیره‌های تأمین گسترده و پیچیده‌ای شده که وابستگی انسان به منابع طبیعی را از سطحی محلی به مقیاسی جهانی تغییر داده است. این واسطه‌گری فنی و جغرافیایی، ارتباط مردم با زیست‌بوم‌ها را غیرمستقیم ساخته و باعث شده است که آثار تخریب محیط‌زیست و تغییرات اقلیمی، کمتر به صورت شخصی و فوری احساس شود. این گسست، خود عاملی در کاهش حس مسئولیت‌پذیری زیست‌محیطی در سطح فردی و اجتماعی به‌شمار می‌رود (بنی فاطمه و حسین نژاد، ۱۳۹۱، ۴۳-۴۲).

در مسیر تاریخی تحول تغذیه، انسان نخستین، عمدتاً برای تأمین غذای خود متکی بر گیاهان بود، اما با افزایش جمعیت و دگرگونی در الگوهای تغذیه، گرایش به مصرف گوشت در جوامع انسانی فزونی یافت. اهلی‌سازی دام‌های نشخوارکننده، که حدود ده تا یازده هزار سال پیش در دوره نوسنگی روی داد، نقطه عطفی در تاریخ بشر بود. این تحول نه تنها موجب افزایش تولید غذا و رشد جمعیت گردید، بلکه به تغییر سبک زندگی، ساختار اجتماعی و ارزش‌های فرهنگی انسان‌ها انجامید (والکر^۱، ۱۹۹۵).

در این میان، انتخاب نوع خوراک تنها یک رفتار تغذیه‌ای نیست، بلکه بازتابی از درک انسان از رابطه‌اش با طبیعت و اقلیم نیز به‌شمار می‌آید. برخی پژوهشگران بر این باورند که رابطه میان انتخاب غذایی و دغدغه‌مندی نسبت به حفظ محیط‌زیست، متأثر از نوع نگاه انسان به پیوستگی میان طبیعت، منابع طبیعی و نظام اقلیمی است (دی‌بور^۲، شسلر^۳، و بورسما^۴، ۲۰۱۳).

۲-۴. خوراک انسان و پیامدهای آن بر محیط زیست از منظر قرآن

همان‌طور که اشاره شد، خوراک انسان نه تنها نیازی زیستی، بلکه مفهومی الهیاتی و تمدنی است که در بطن آن، رابطه‌ای چندسویه میان انسان، طبیعت و امر الهی نهفته

1. Walker
2. De Boer
3. Schosler
4. Boerema

است. قرآن کریم، به‌عنوان متنی وحیانی با نگاهی جامع به زندگی انسان و نظم طبیعت، نقش خوراک را در ساختار اخلاقی، زیست‌محیطی و دینی انسان برجسته می‌داند. بررسی آیات مرتبط نشان می‌دهد که نوع خوراک، چگونگی مصرف و حدود آن، نه فقط از منظر بهداشت فردی یا فقهی، بلکه در پیوند مستقیم با سلامت زیست‌بوم و پایداری تمدن‌ها مطرح شده است.

در این زمینه، خداوند در آیه ۳ سوره مائده - به‌عنوان یکی از آیات کلیدی - ضمن بیان احکام مرتبط با خوراکی‌های حرام، از «اکمال دین» و «اتمام نعمت» سخن می‌گوید؛ امری که برخی مفسران و پژوهشگران معاصر آن را دلالتی بر جایگاه بنیادی خوراک در نظام توحیدی و اخلاقی اسلام دانسته‌اند. به‌ویژه، در پژوهش اخیر گودرزی (۲۰۲۳)، این آیه را به‌عنوان نقطه تلاقی بین احکام خوراکی و وحدت آیینی معرفی نموده و تحریم برخی خوراکی‌ها را به‌منزله بازنمایی ایمان به یکتاپرستی تفسیر کرده است. از نگاه او، قربانی کردن در مناسک اسلامی فراتر از تغذیه صرف، به نمادی دینی تبدیل می‌شود که نسبت انسان با خدا و طبیعت را بازتعریف می‌کند.

علاوه بر این، بررسی مقایسه‌ای آیات مربوط به «کُلُوا» و «حَرِّمَ» نشان می‌دهد که قرآن همواره امر به خوردن را همراه با هشدارهایی نظیر «اسراف»، «تعدی»، «عصیان» و «طغیان» آورده است؛ مفاهیمی که خود بیانگر وجود چارچوبی الهی در تعامل با منابع طبیعی هستند. این چارچوب، مصرف را نه یک حق مطلق، بلکه مسئولیتی اخلاقی و اجتماعی می‌داند که فراتر از بدن انسان، در سرنوشت طبیعت و آیندگان نیز اثرگذار است. بررسی آماری واژگان مرتبط در قرآن نیز اهمیت این حوزه را دوچندان می‌کند: واژه «الأکل» و مشتقات آن ۱۰۹ بار و مفهوم «حَرِّمَ» ۸۳ بار که در ۱۶ مورد مرتبط با خوراکی‌ها، به کار رفته است. همچنین افعالی چون «وَلَا تُسْرِفُوا»، «وَلَا تَعْتَدُوا»، «وَلَا تَعْصُوا» و «وَلَا تَطْغَوْا» در سیاق آیات مرتبط با خوردن، نوعی گفتمان اخلاقی - زیست‌محیطی را ایجاد می‌کنند. این مفاهیم مصرف‌ناپایدار را نهی و «تعادل و میان‌روی» را به‌عنوان اصل بنیادین تعامل با نعمت‌های الهی معرفی می‌نمایند.

در ادامه این پژوهش، تمامی آیات مرتبط با دو کلیدواژه «كُلُوا» و «حَرَمَ» استخراج و تحلیل لغوی و معنایی آن‌ها انجام شد. نتایج این تحلیل نشان می‌دهد که این دو مفهوم، در بستر مفاهیم گسترده‌تری همچون «فساد در زمین» (بقره/۶۰؛ روم/۴۱)، «زوال اقوام» (اعراف/۹۶؛ انعام/۶) و اختلال در نظم طبیعت مطرح شده‌اند. به عبارت دیگر، نوع خوراک انسان و نحوه مصرف آن، در سه سطح اخلاق فردی، عدالت اجتماعی و پایداری محیط‌زیستی مورد توجه قرآن است.

بر اساس چارچوب مفهومی ارائه‌شده، پژوهش حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از روش تحلیل معنایی آیات قرآن، پیوند میان مفاهیم قرآنی مرتبط با خوراک انسان و وضعیت اقلیمی و زیست‌محیطی معاصر را تبیین نماید. این رویکرد میان‌رشته‌ای نه تنها به استخراج مفاهیم کلیدی از متن وحیانی می‌پردازد، بلکه کارکردهای عملی این آموزه‌ها را در جهت اصلاح الگوی مصرف و کاهش پیامدهای زیست‌محیطی آشکار می‌سازد.

در همین راستا، با تمرکز بر سه مفهوم محوری «اسراف»، «تعدی/اطغیان/عصیان» و «فساد»، الگویی سه‌سطحی از انواع مداخله انسان در محیط زیست طراحی می‌شود. این مدل سه‌گانه از دو جهت دارای اهمیت نظری و نوآوری است: نخست آن‌که پیوند این مفاهیم با خوراک و تغذیه در مطالعات قرآنی کمتر مورد توجه قرار گرفته است، در حالی که این ارتباط به‌صورت برجسته در ساختار آیات قرآن مطرح شده است؛ دوم آن‌که تاکنون تمایز سطوح مداخله انسان در محیط زیست از منظر معنایی این سه واژه به‌صورت نظام‌مند بررسی نشده است.

در این پژوهش، تلاش می‌شود تا بر مبنای تحلیل مؤلفه‌های معنایی، سه سطح مداخله، نظریه‌پردازی شود. چنین تمایزی می‌تواند مبنایی برای مطالعات آینده در حوزه اخلاق محیط‌زیست و مدیریت منابع طبیعی فراهم آورد.

۴-۲-۱. «اسراف» در قرآن: زیاده‌روی فردی در مصرف و خروج از حد نیاز

واژه‌های «السَّرَف» و «الإِسْرَاف» در منابع لغوی به معنای گذشتن از حد اعتدال و میانه‌روی در رفتارها، به‌ویژه در امور مالی و مصرفی آمده است. «أَسْرَفَ فِي مَالِهِ»

به معنای زیاده‌روی در خرج کردن است و اسراف‌ی که خداوند از آن نهی کرده، صرف مال در غیر راه طاعت الهی است، خواه کم باشد یا زیاد. در این زمینه، اسراف در خرج کردن به معنای ریخت‌وپاش و تبذیر دانسته شده و حتی شامل زیاده‌روی در خوردن چیزهای حلال نیز می‌شود. از دیدگاه برخی از لغویان اسراف هرگونه خرجی در غیر طاعت خدا و کوتاهی در ادای حق خداوند است (ابن منظور، بی تا، ۹، ۱۴۸).

همچنین در منابع دیگر آمده است که السَّرْف به معنای تجاوز از حد در هر کاری است که انسان انجام می‌دهد؛ هرچند این معنا در زمینه انفاق شناخته شده‌تر است، اما ممکن است این تجاوز از حیث مقدار یا کیفیت صورت گیرد (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۴۰۷). ایزوتسو نیز آن را درگذشتن از حد لازم تعریف می‌کند (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ۳۵۴). در تمامی استعمالات این ماده، معنای «گذر از اندازه لحاظ‌شده برای آن چیز» در نزد عقل و عرف نهفته است. بنابراین پرخوری، ولخرجی یا حتی زیاده انفاق کردن، مصادیقی از اسراف محسوب می‌شوند. برخی لغویان، از صدق این واژه در معنای «جهل» و «غفلت» گزارش کرده‌اند؛ که می‌توان این دو را از اسباب و علل پیدایش معنای پیش‌گفته دانست؛ یعنی آنچه مایه بروز رفتار اسراف‌گرانه می‌شود، نادانی و غفلت آدمی است (مصطفوی، ۱۴۲۶، ۵، ۱۱۰).

نتایج برخی پژوهش‌ها نشان می‌دهد که اسراف در زبان‌های سامی، مؤلفه‌های معنایی متفاوتی دارد؛ از جمله نوعی خوردن و بلعیدن ناپسند و نامطلوب، مصرف کردن، حرص، عجله و هیجان و فساد و نابودی (اخوان طبسی و حسین‌زاده‌ایوری، ۱۴۰۲، ۲۱-۲۲). از نظر روان‌شناختی نیز، اسراف نوعی مصرف کردن همراه با «حرص و ولع» است که موجب بروز رفتاری افراط‌گونه و آسیب به فرد می‌شود و از جنبه غایی، به اتمام و نابودی کالای مصرفی و منابع طبیعی منجر شده و فرصت‌بازایی و تجدیدپذیری منابع طبیعی را نیز از بین می‌برد (اخوان طبسی و حسین‌زاده‌ایوری، ۱۴۰۲، ۲۱-۲۲).

واژه «تبذیر» در قرآن که با اسراف قرابت معنایی دارد، به تباه‌ساختن اموال و درهم‌ریختن آن‌ها اشاره می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۱۱۳). در تفاوت معنایی اسراف

و تپذیر می‌توان گفت که اولاً اسراف شامل پنج گونه اعتقادی، اخلاقی، اجتماعی، قضایی و اقتصادی است، در حالی که تپذیر تنها در امور اقتصادی جریان دارد؛ بنابراین، اسراف اعم از تپذیر است (دائرة المعارف قرآن کریم، ۱۳۸۲، ۳، حدیث ۲۰۲).

از بررسی دقیق‌تر آیات قرآن، می‌توان تشخیص داد که اسراف در قرآن دو سطح دارد: زیاده‌روی که به فرد آسیب می‌زند و زیاده‌روی که به جامعه لطمه وارد می‌کند که مصادیق هر دو نوع در قرآن قابل شناسایی است. برخی از آیات قرآن مرتبط با مفهوم «اسراف» به زیاده‌روی در سطح فردی دلالت دارند؛ از جمله آیات ۱۴۱ سوره انعام و ۳۱ سوره اعراف. در آیه ۱۴۱ سوره انعام خداوند با تأکید بر استفاده از نعمت‌ها به اندازه نیاز، بر پرهیز از زیاده‌روی در مصرف فردی اشاره دارد (طباطبایی، ۱۹۸۲، ۷، ۳۶۳). در سوره اعراف نیز اسراف با خوردن و آشامیدن همنشین شده و پرهیز از زیاده‌روی در آن توصیه می‌شود.

توجه به کاربست مفهوم اسراف در سوره یونس و تمایز آن با دو آیه پیشین قابل توجه است. در آیه ۸۳ سوره یونس و ۳۱ سوره دخان، فرعون به دلیل برتری جویی و فساد در زمین مسرف نامیده شده است: «فَمَا أَمَنَ لِمُوسَىٰ إِلَّا ذُرِّيَّةٌ مِّنْ قَوْمِهِ عَلَىٰ خَوْفٍ مِّنْ فِرْعَوْنَ وَمَلَئِهِمْ أَنْ يَفْتِنَهُمْ وَإِنَّ فِرْعَوْنَ لَعَالٍ فِي الْأَرْضِ وَإِنَّهُ لَمِنَ الْمُسْرِفِينَ» (یونس/۸۳). در اینجا «اسراف» هم‌نشین «علو» و برتری جویی شده است؛ مفهومی که فراتر از سطح فردی و در ارتباط با دیگران معنا می‌یابد. این امر نشان می‌دهد که مفهوم اسراف در این آیه نسبت به دو آیه قبلی تفاوت دارد و از سطح فردی فراتر است.

توسعه معنایی مشابه برای «اسراف» در سوره اعراف نیز قابل مشاهده است. در آیه ۸۰ این سوره، تجاوز روابط جنسی به همجنسان نوعی اسراف اطلاق شده است: «إِنَّكُمْ لَتَأْتُونَ الرِّجَالَ شَهْوَةً مِّنْ دُونِ النِّسَاءِ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ مُّسْرِفُونَ» (اعراف/۸۱). در اینجا نیز مؤلفه معنایی «زیاده‌روی» به فراتر از سطح فردی گسترش یافته و نشان می‌دهد که اسراف علاوه بر آثار فردی، می‌تواند ابعاد اجتماعی و فرهنگی نیز داشته باشد.

توجه به این نکته ضروری است که فراتر رفتن مفهوم «اسراف» از سطح فردی در هیچ‌یک از کاربردهای آن در ارتباط با خوراک انسان مشاهده نمی‌شود و تمامی موارد

مرتبط با خوراک در سطح فردی باقی می‌مانند. بر این اساس، در این پژوهش «اسراف» به‌عنوان پایین‌ترین سطح مداخله انسان در طبیعت مدنظر قرار گرفته است. با این حال، بررسی دقیق‌تر مؤلفه‌های معنایی دو اصطلاح دیگر که در ادامه مطرح می‌شوند، امکان روشن ساختن سطح واقعی «اسراف» را به‌صورت جامع‌تر فراهم خواهد کرد.

۴-۲-۲. «تعدی» در قرآن: سطحی فراتر از اسراف

واژه «عدی» و مشتقات آن، در زبان عربی به معنای «تجاوز کردن» آمده است و «عَداه: أی جاوزه»، یعنی «از حد یا چیزی عبور کرد» (حمیری، ۱۴۲۰، ۷، ۴۴۱۸؛ و فراهیدی، بی‌تا، ۲، ۲۱۳؛ و ابن منظور، بی‌تا، ۱۵، ۳۱). این واژه همچنین بر لزوم التزام به حدود و فرمان‌های الهی تأکید دارد (طریحی، ۱۳۷۵، ۱، ۲۸۳).

راغب در مفردات الفاظ خود، واژه «عدو» را به معنای «تجاوز» دانسته و آن را در برابر التیام و هم‌پیمانی قرار داده است. وی به سه بُعد کاربردی این واژه اشاره می‌کند: نخست در بعد درونی و قلبی یعنی عداوت و معاداة، دوم در حرکت ظاهری، مانند معنای دویدن؛ و سوم در زمینه اجتماعی و اقتصادی، یعنی عدم رعایت عدالت در معاملات، که به آن «عدوان» و «عدو» گفته می‌شود (قرشی، ۱۳۸۷، ۳۰۵).

از منظر معناشناسی قرآنی، ایزوتسو واژه «تعدی» را به معنای «پا فراتر نهادن از حد خود» می‌داند؛ یعنی نوعی تخطی که نسبت به دیگری رخ می‌دهد و در نتیجه، معنای ظلم را در گستره‌ای وسیع بیان می‌کند (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ۳۴۹). او همچنین معنای «اعتداء» را بسیار نزدیک به «عصیان» می‌داند، تا آنجا که این دو واژه در قرآن کریم اغلب در کنار هم به کار رفته‌اند (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ۳۴۹).

مفهوم تعدی، مشابه اسراف، در زمینه‌های مختلف به کار رفته است. به عنوان مثال این مفهوم در سایر حدود الهی نیز قابل مشاهده است؛ از جمله در احکام اجتماعی مانند طلاق (طلاق/۱) و قصاص (بقره/۱۷۸). در این موارد، اهمیت تأکید بر «حدود» و جلوگیری از تجاوز به آن است؛ رعایت حقوق دیگران و پرهیز از تعدی به آن‌ها در چنین احکامی برجسته شده است. معمولاً برای بیان این معنا از واژه «تعدی» و ریشه‌های مرتبط استفاده می‌شود.

همان طور که در تحلیل مفهوم «اسراف» اشاره شد، خداوند برای توصیف فحشاء مردان از واژه «اسراف» بهره برده است؛ این کاربرد، از معدود نمونه‌هایی است که فراتر از سطح فردی به کار رفته است. همچنین در بخش‌هایی از قرآن، برای توصیف رفتار قوم لوط از ریشه «ع-د-و» استفاده شده است، که نشان‌دهنده گستره معنایی و کاربرد اجتماعی-اخلاقی این مفهوم است.

نمونه‌ای از کاربرد مفهوم «تعدي» در قرآن را می‌توان در سوره شعراء (۱۶۵-۱۶۶) مشاهده کرد: «أَتَأْتُونَ الذُّكْرَانَ مِنَ الْعَالَمِينَ (۱۶۵) وَتَذَرُونَ مَا خَلَقَ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ أَرْوَاحِكُمْ بَلْ أَنْتُمْ قَوْمٌ عَادُونَ (۱۶۶)». در این آیات، همانند دیگر حدود الهی، مرزی برای روابط جنسی با غیرهم‌جنسان تعیین شده و عبور و تجاوز از آن با «تعدي» برچسب‌گذاری شده است. با این حال، موضوع مورد توجه این پژوهش، مصادیقی است که در آن‌ها مفهوم «تعدي» نسبت به خوراک مطرح شده است.

بر این اساس، یکی از مصادیق تعدي در قرآن مربوط به خوراکی‌ها است. در سوره مائده (۱۸۷) برای خوراکی‌ها حدودی تعیین شده و همانند دیگر حدود الهی، تجاوز از آن به شکل مؤکد با «تعدي» آمده است: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَحَرَّمُوا طَيِّبَاتٍ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ». در سوره انعام (۱۱۹) نیز با ادبیاتی مشابه، تبعیت نکردن از حدود الهی در حرام و حلال، «اعتداء» و تجاوز نامیده شده است.

در ادامه، بررسی می‌شود که مفهوم «تعدي» در زمینه خوراک فراتر از تجاوز فردی به حدود شرعی دلالت دارد یا خیر. پرسش اصلی این است که آیا تأکید قرآن بر «تعدي» در زمینه خوراکی‌های حلال و حرام می‌تواند با آسیب‌های گسترده زیست‌محیطی ارتباط داشته باشد؛ آسیب‌هایی که انسان از طریق کیفیت و نحوه مصرف خوراک خود ایجاد می‌کند. به بیان دیگر، این پرسش قابل مطرح است که پرهیز از تعدي در زمینه خوراک، علاوه بر رعایت حدود شرعی، می‌تواند پیامدهای زیست‌محیطی آن را منعکس کند؟

معمولاً وقتی در قرآن -به‌ویژه در آیات بقره/۱۷۳ و نحل/۱۱۵- سخن از محرمات خوراکی‌ها به میان می‌آید، «رعایت نکردن حدود» و «متجاوز نبودن» به عنوان مؤلفه‌ای

اصلی مد نظر است. به‌عنوان نمونه، در سوره بقره تحریم بخشی از خوراکی‌ها چنین بیان شده است: «إِنَّمَا حَرَّمَ عَلَيْكُمُ الْمَيْتَةَ وَالْدَّمَ وَلَحْمَ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُهْلَ بِهِ لِغَيْرِ اللَّهِ فَمَنْ اضْطُرَّ غَيْرَ بَاغٍ وَلَا عَادٍ فَلَا إِثْمَ عَلَيْهِ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ (۱۷۳)». در این آیه عبور از این تحریم تنها در صورتی مجاز است که فرد نه «باغی» و نه «عادی» باشد.

سوره نحل نیز با ادبیاتی مشابه، همان شیوه را دنبال می‌کند. اگرچه در این آیات محدودیت‌ها عمدتاً شامل خوراکی‌های خاص، به‌ویژه برخی انواع گوشت‌ها است، اما بررسی دیگر آیات قرآن نشان می‌دهد که نزدیکی به خوراکی‌ها و نحوه استفاده از آن‌ها می‌تواند به‌عنوان آزمونی تعیین‌کننده و حتی مرزی برای بقای تمدن‌ها تلقی شود. از این منظر، مفهوم «متجاوز بودن» نسبت به خوراکی‌ها معنایی گسترده‌تر یافته و فراتر از نقض فردی احکام شرعی، جنبه‌های کلان‌تر اخلاقی و اجتماعی را نیز دربرمی‌گیرد.

نگاهی متفاوت به داستان آفرینش آدم و دیگر روایت‌های مشابه، اهمیت خوراکی‌ها و بحث «تجاوز از حدود الهی» را در این زمینه به‌خوبی روشن می‌کند و نشان می‌دهد که چگونه «خوراکی‌ها»، فراتر از کارکرد اصلی‌شان می‌توانند نمادی برای سقوط یا تعالی انسان باشند. در داستان آفرینش آدم و حوا، روایت با این درونمایه پیش می‌رود که آن‌ها مجازند به خوردن از هر آنچه در بهشت است، اما اجازه نزدیک شدن و خوردن از یک درخت خاص را ندارند: «وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ وَكُلَا مِنْهَا رَغَدًا حَيْثُ شِئْتُمَا وَلَا تَقْرَبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ (بقره/۳۵)».

پس از آنکه شیطان با فریب آدم و حوا، سبب شد آن‌ها به این محدودیت تعدی کنند، سقوط و هبوط آن‌ها به زمین رقم خورد. این روایت نشان می‌دهد که ممنوعیت تعدی از حدود الهی، به‌ویژه در زمینه خوراک، نه تنها در متن قرآن بلکه در تجربه زیست انسانی نیز نمود دارد و پیامدهایی تعیین‌کننده برای زندگی و سرنوشت انسان به همراه می‌آورد.

داستان تحریم صید ماهی در روز شنبه نمونه‌ای شاخص از تجاوز به حدود الهی و پیامدهای آن است. خداوند در این آیه می‌فرماید: «وَاسْأَلْهُمْ عَنِ الْقَرْيَةِ الَّتِي كَانَتْ حَاصِرَةَ الْبَحْرِ إِذْ يَعْدُونَ فِي السَّبْتِ إِذْ تَأْتِيهِمْ حِيتَانُهُمْ يَوْمَ سَبْتِهِمْ شُرَّعًا وَيَوْمَ لَا يَسْبِتُونَ لَا

تَأْتِيهِمْ كَذَلِكَ نَبْلُوهُمْ بِمَا كَانُوا يَفْسُقُونَ (اعراف/۱۶۳)». آنچه که در این داستان اهمیت دارد، اعتداء و تجاوزی است که در عبور از محرمات و زیاده‌روی در شکار و خوراکی‌ها روی داده است. به شکل ویژه، این تجاوز از حدود، در امر خوراکی‌ها به عذاب آنها و مسخ‌شان به بوزینه مُنَجَّر شده است.

در داستان آزمایش الهی روز شنبه، یهودیان بندرنشین به سه گروه تقسیم می‌شدند: صیادان نافرمان، مؤمنان ناهی از منکر و افراد بی تفاوت. صیادان فرمان خدا را نادیده گرفتند و تظاهر به فراموشی کردند، بنابراین خدا مؤمنان را نجات داد و گناهکاران را گرفتار عذاب ساخت. صیادان به دلیل اصرار بر گناه، به شکل بوزینه مسخ شدند (جوادی آملی، ۱۳۸۰، ۳۰، ۵۴۶).

در ماجرای طالوت و پیروان او نیز مضمون مشابهی دیده می‌شود: «فَلَمَّا فَصَلَ طَالُوتُ بِالْجُنُودِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ مُبْتَلِيكُمْ بِنَهَرٍ فَمَنْ شَرِبَ مِنْهُ فَلَيْسَ مِنِّي وَمَنْ لَمْ يَطْعَمْهُ فَإِنَّهُ مِنِّي إِلَّا مَنِ اغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَدِهِ فَشَرِبُوا مِنْهُ إِلَّا قَلِيلًا مِنْهُمْ فَلَمَّا جَاوَزَهُ هُوَ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ قَالُوا لَا طَاقَةَ لَنَا الْيَوْمَ بِجَالُوتَ وَجُنُودِهِ قَالَ الَّذِينَ يَظُنُّونَ أَنَّهُمْ مُلَاقُوا اللَّهِ كَمْ مِنْ فِتْنَةٍ قَلِيلَةٍ غَلَبَتْ فِئَةٌ كَثِيرَةٌ بِإِذْنِ اللَّهِ وَاللَّهُ مَعَ الصَّابِرِينَ (بقره/۲۴۹)». در این ماجرا نیز آزمایش و ابتلای الهی به «آب خوردن» رقم می‌خورد. هرکس که بیش از یک کف دست آب بنوشد، این آزمون را موفقیت آمیز به پایان نبرده است. به نظر می‌رسد آنچه که در این آزمون اهمیت دارد، آموزش انسان و بالا بردن مقاومت او برای استفاده بهینه از خوراکی‌هاست. اگر انسان بتواند چنین تحملی داشته باشد، قادر خواهد بود در دیگر آزمون‌های الهی نیز موفق شود.

مرتبط با این آیات، آنچه در بررسی کلیدواژه «تعدی» قابل تأمل است، به ویژه، منع صید بنی اسرائیل در روز شنبه است که در آیاتی از قرآن (بقره/۶۵؛ نساء/۱۵۴؛ اعراف/۱۶۳) آمده است. «تعدی» و تجاوز از حدود الهی در این آیات به طور خاص با صید و خوراک مرتبط است. طبق این آیات، خداوند صید ماهی در روز شنبه را برای این قوم حرام کرده بود. در آن روز ماهیان به امر خداوند به کنار ساحل و در سطح آب می‌آمدند تا خداوند آنان را بیازماید (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ۳۰، ۵۳۵).

ممنوعیت صید ماهی برای قوم بنی اسرائیل، علاوه بر آزمایش و میزان اطاعت‌پذیری در برابر خداوند، می‌تواند به‌عنوان درسی برای استفاده بهینه و پایدار از منابع محیط زیست نیز قلمداد شود. در روزهایی که برکه پر از ماهی می‌شد، انسان‌ها باید خود را کنترل کرده و از صید پرهیز می‌کردند. در اینجا نیز خداوند انسان را در معرض صبری استراتژیک قرار می‌دهد تا بتواند در مواضعی که امکان استفاده از بخشی از خوراکی‌ها و منابع تغذیه وجود دارد، با کنترل خود، امکان حفظ و پایداری این منابع را فراهم آورد. این دیدگاه نوین نسبت به ممنوعیت صید در زمان‌های خاص، اهمیت آزمون بنی اسرائیل را عمیق‌تر و معنادارتر از آنچه معمولاً مطرح می‌شود، جلوه می‌دهد.

به‌عبارت دیگر، یکی از روش‌های تأمین خوراک، شکار و صید است که در ادیان به‌عنوان امری مجاز شناخته شده است. مبتنی بر آیات قرآن، برای قوم بنی اسرائیل نیز روزی به‌عنوان ممنوعیت شکار تعیین شد، که اتفاقاً در آن روز بیشترین ماهی‌ها در دسترس بودند. این حکم نشان می‌دهد که تعیین حریم‌ها در بهره‌برداری از طبیعت برای انسان موضوعی ضروری است. در این مورد، ممنوعیت شکار، علاوه بر آزمونی الهی، با حفاظت از محیط زیست نیز مرتبط است. این محدودیت‌ها، که به‌عنوان «حدودالله» شناخته می‌شوند، حریم‌هایی هستند که خداوند برای حفظ طبیعت و موجودات آن مقرر کرده است و نمی‌توان آنرا صرفاً به‌عنوان آزمون تبعیت از فرامین الهی محدود و منحصر دانست.

صراحتاً در ارتباط با شکار در روز شنبه از واژه «يَعْدُونَ» به معنای تجاوز از حریم استفاده شده است. در اینجا نیز ریشه «عدو» برای خوراکی‌ها به کار رفته و مفهوم آن فراتر از سطح فردی است؛ سطحی از تجاوز از حریم که می‌تواند، علاوه بر معانی اولیه مبتنی بر آزمون اطاعت الهی، زیان‌های زیست‌محیطی و اجتماعی نیز در پی داشته باشد.

در احکام حج، همانند منع یهود از شکار در روز شنبه، پرهیز از صید و شکار حیوانات نیز یک حکم مهم است. آزمایش الهی در حفاظت از اکوسیستم منطقه، نقطه مشترک در دو حکم منع یهود از شکار در شنبه‌ها و منع شکار مسلمین در حج است. در برخی روایات آمده که در عمره حدیبیه، حیوانات به مسلمانان نزدیک می‌شدند و آنان

می توانستند به راحتی با دستان یا نیزه هایشان به آن‌ها دست یابند و حتی تخم مرغ و جوجه‌ها را مصرف کنند (کلینی، ۱۴۰۷، ۴، ۳۹۶، حدیث ۱ و ۲) با این حال، منع الهی از این کار و تعیین مجازات برای تخلف از این قانون، نشان‌دهنده اهمیت حفاظت از محیط زیست و رعایت حدود در عمل حج است.

حکم مشابه دیگر را می‌توان در ماجرای ناقه صالح مشاهده کرد: خداوند به درخواست قوم ثمود شتری را از دل کوه پدید آورد و برای آن سهمی از آب رودخانه تعیین کرد (شعراء/۱۵۵). در روایات آمده است در روزی که سهمیه آب برای شتر تعیین شده بود، آن شتر همه آب را می‌نوشید و بزرگ و کوچک قوم ثمود، نیاز خویش به نوشیدنی را به‌هراندازه که بود، با شیر آن شتر تأمین می‌کردند (راوندی، ۱۴۰۷، ۸، ۱۸۴، حدیث ۲۱۴).

خداوند به قوم ثمود دستور داد به شتر آسیبی نرسانند (اعراف/۷۳). در اینجا نیز خداوند حریمی برای خوراکی‌ها تعیین کرده است و حیوانی که در زمره خوراکی‌های حلال جای می‌گیرد، با منع و حرمت مواجه می‌شود. به نظر می‌رسد آزمون الهی در این مورد مستقیماً متوجه بالا بردن صبر و تحمل انسان در عدم تعدی به زیست محیط است. اما قوم صالح با پی کردن ناقه و خوردن گوشت آن و عبور از این حریم الهی، به عذاب الهی گرفتار شدند (کلینی، ۱۴۰۷، ۸، ۱۸۷، حدیث ۲۱۴). این ماجرا نشان‌دهنده عواقب سنگین تعدی به حریم الهی و به شکل خاص طبیعت است.

به نظر می‌رسد داستان ناقه صالح بر رعایت حدود الهی در بهره‌برداری از منابع طبیعی و استفاده مسئولانه از حیوانات تأکید دارد. امروزه، شکارهای تفریحی و صید بی‌رویه، نسل حیوانات را در معرض انقراض قرار داده و تعادل اکوسیستم را مختل می‌کند؛ پیامدهای منفی آن شامل کاهش تنوع زیستی، اختلال در آب‌وهوا و تهدید امنیت غذایی است. قرآن کریم این چالش نوپدید جوامع مدرن را ناپسند دانسته و از آن نهی کرده است.

۳-۲-۴. «طغیان» در قرآن: عبور از مرزهای مشروع با آثار اجتماعی و نوعی تعرض به حقوق دیگران دو واژه «عصیان» و «طغیان» تا حدّی هم‌معنا با «اعتداء» در ارتباط با خوراکی‌ها در قرآن به کار رفته‌اند. «عصیان» در معنای سرکشی از فرمان الهی است که در آیه ۶۱ سوره بقره به‌نوعی از کفر تعبیر شده است (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ۳۵۳). در این آیه، قوم بنی اسرائیل با وجود برخورداری از نعمت‌های فراوان، به‌جای شکرگزاری، درخواست تنوع غذایی می‌کنند. این رفتار آنان نوعی عصیان و نافرمانی از فرمان خداوند به‌شمار آمده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ۱، ۷۷).

در این آیه، مفهوم «عصیان» مترادف با «اعتداء» آمده است: «... ذَلِك بِمَا عَصَوْا وَكَانُوا يَعْتَدُونَ (بقره/۶۱)». در عین حال، بهره‌مندی درست از حلال‌های الهی امری مجاز و مشروع است و نباید کسی از آن محروم گردد. حتی برخی آیات قرآن به‌صراحت با رهبانیت و محروم‌سازی انسان از نعمت‌های الهی مخالفت کرده‌اند (حدید/۲۷؛ الأعراف/۳۲). با این همه، همین بهره‌وری اگر به زیاده‌روی و اسراف بینجامد، ناپسند و نکوهیده است؛ از این‌رو، زیاده‌خواهی و افراط در مصرف از منظر قرآن مورد سرزنش قرار گرفته است.

آیه ۶۱ سوره بقره، تنوع‌طلبی بنی اسرائیل در مصرف خوراکی‌ها را نوعی زیاده‌روی در بهره‌برداری از موهبت‌های الهی دانسته و آن را نکوهش کرده است. این رفتار به‌عنوان یکی از مصادیق «عصیان» و «اعتداء» بر حدود الهی معرفی می‌شود. کفران نعمت آنان در برابر «مَنْ و سلوی» نیز در تفاسیر به‌صورت ترجیح خوراک‌های پست‌تر دنیوی بر نعمت‌های برتر الهی تبیین شده است. چنین ترجیحی از موجبات استحقاق آنان بر لعن و نفرین الهی تلقی شده است.

از این منظر، می‌توان آیه را ناظر بر نکوهش زیاده‌خواهی و تنوع‌طلبی در خوراک دانست. بر پایه این تفسیر، در منطبق قرآنی، قناعت و رعایت حدود در مصرف خوراک مورد تأکید قرار گرفته است؛ به‌ویژه آنکه تنوع‌طلبی بی‌رویه می‌تواند پیامدهایی منفی همچون آسیب به محیط زیست و برهم‌زدن تعادل اکوسیستم در پی داشته باشد.

خدای متعال در آیه ۸۱ سوره طه، پس از یادآوری نزول «منّ و سلوی» بر بنی اسرائیل، آنان را به بهره‌برداری از روزی‌های پاکیزه سفارش کرده و در عین حال هشدار می‌دهد که در آن دچار طغیان نشوند: «كُلُوا مِنْ طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ وَلَا تَطْغَوْا فِيهِ فَيَحِلَّ عَلَيْكُمْ غَضَبِي وَمَنْ يَحِلِّ عَلَيْهِ غَضَبِي فَقَدْ هَوَىٰ (طه/۸۱)». آنچه در این آیه قابل تأمل است کاربرد ترکیب «طغیان در خوردن طیبات» است. در اینجا تصریح می‌شود که چنین طغیانی به غضب الهی و سقوط انسان منجر خواهد شد. همان‌گونه که روشن است، کاربرد «طغیان» در اینجا مشابه کاربرد «عصیان» در آیه ۶۱ سوره بقره است؛ آنجا که واژه «عصیان» برای بیان زیاده‌خواهی و ناسپاسی بنی اسرائیل پس از نزول منّ و سلوی و در مذمت آنان به کار رفته بود و در آیه ۸۱ سوره طه، واژه «طغیان» به سقوط اخلاقی بنی اسرائیل همراه با «ذلت» اشاره دارد.

آنچه از این آیات در پیوند با مفهوم «تعدی/طغیان/عصیان» به دست می‌آید آن است که این مفاهیم فراتر از واژه «اسراف» بُعدی اجتماعی دارند و به تصرفات و زیاده‌خواهی‌های انسانی در سطحی گسترده‌تر از حدود فردی دلالت می‌کنند. همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، واژه «اسراف» در ارتباط با خوراکی‌ها در هیچ‌یک از استعمالات قرآنی به معنای زیاده‌روی فراتر از حدّ شخصی به کار نرفته است؛ در حالی که واژه «تعدی» و دو مترادف آن، هنگامی که به خوراکی‌ها مربوط می‌شوند، در بسیاری از کاربردها ناظر بر «فرارفتن انسان از حد فردی» هستند.

نکته قابل توجه آن است که زیاده‌روی‌های یادشده در آیات قرآن، الزاماً به تخریب یا نابودی محیط زیست منجر نمی‌شوند، بلکه بیش از هر چیز به معنای تعدی و تجاوز از حدود و حریم‌های الهی هستند؛ حریم‌هایی که در برخی موارد با خوراکی‌ها و مسائل مرتبط با محیط زیست پیوند می‌خورند. خروج از این مرزها، به دلیل نقض حریم الهی، افراد و اقوام را مستحق عقوبت الهی می‌گرداند. چنان‌که در حرمت برخی گوشت‌ها، منع شکار در روز شنبه، یا نهی از پی‌کردن ناقه صالح مشاهده می‌شود، تعدی به این حریم‌ها الزاماً به نابودی محیط زیست نمی‌انجامد، اما می‌تواند مقدمه‌ای برای تعدی

مستقیم به محیط زیست باشد. چنین مواردی، هنگامی که با مسائل زیست‌محیطی ارتباط مستقیم یافته‌اند، با عقوبت سخت الهی مواجه شده‌اند.

آن‌گونه که در بررسی کلیدواژه «فساد» روشن خواهد شد، مفاهیمی چون «تعدی»، «عصیان» و «طغیان» به خودی خود به نابودی تمدنی منجر نمی‌شوند و از این حیث در سطحی پایین‌تر از «فساد» قرار می‌گیرند. اما «فساد» بالاترین درجه مداخلات انسانی در محیط زیست - به‌ویژه در پیوند با خوراکی‌ها - را در بر می‌گیرد و در موارد متعددی در قرآن به نابودی تمدن‌ها انجامیده است.

۴-۲-۴. «فساد» در قرآن: نابودی دو رکن اساسی زندگی انسان «حرث» و «نسل»

واژه «فساد» در قرآن معنایی جامع دارد و به انواع مختلف شرارت‌ها و بدی‌ها دلالت می‌کند و حتی در بافت‌های غیردینی نیز به‌کار رفته است. به‌عنوان نمونه، برادران یوسف پس از متهم شدن به سرقت جام شاه، اظهار داشتند که در این شهر نیامده‌اند تا فساد کنند: «قَالُوا تَاللَّهِ لَقَدْ عَلِمْتُمْ مَا جِئْنَا لِنُفْسِدَ فِي الْأَرْضِ وَمَا كُنَّا سَارِقِينَ» (یوسف/۷۳). در این آیه، فساد با دزدی در شهر مرتبط شده است. مفهوم «فساد در زمین» در موارد دیگر نیز مطرح شده است؛ مانند داستان یاجوج و ماجوج، هرچند با ابهاماتی همراه است و به قتل و غارت این قوم نسبت داده می‌شود که به همسایگان و اقوام پیرامون خود آسیب می‌رساندند (کهف/۹۳-۹۴) اما در ماجرای قوم لوط (عنکبوت/۲۷-۲۹)، مفسد بودن این قوم برخلاف موارد پیشین به دزدی، قتل و غارت دلالت نداشته و بیشتر ناهنجاری‌های اجتماعی، به‌ویژه رفتارهای جنسی نامشروع با هم‌جنسان را شامل می‌شود. اما در بافت‌های دینی، «فساد» گاه به معنای کفر و تکذیب وحی و در توصیف کافران به‌کار رفته است (ایزوتسو، ۱۳۷۸، ۴۳۴). آنچه در این پژوهش اهمیت دارد، این است که قرآن کریم، تخریب زیستگاه‌ها و نابودی گونه‌های حیوانی و گیاهی را نیز به عنوان یکی از مصادیق فساد معرفی کرده است؛ مفهومی که با واژه‌های «فَسَدٌ» و «عَيْثٌ» تبیین می‌شود. همچنین، واژه‌های «فساد»، «عُثُوٌّ» و «الْعَيْثُ وَ الْعَيْثُ» از نظر معنایی به هم نزدیک‌اند (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲، ۵۴۶). بر این اساس فساد در زمین می‌تواند در ابعاد مختلف، از جمله کیفیت خوردن و آشامیدن به‌کار رود.

کلیدواژه «فساد» در قرآن به معنای تباهی و نقیض صلاح (قرشی، ۱۳۷۱، ۵، ۱۷۴؛ و فراهیدی، بی تا، ۷، ۲۳۱) و نابودی و خرابی نیز به کار رفته است (قرشی، ۱۳۷۱: ۵، ۱۷۴). معنای دقیق تر «فساد» عبارت است: خروج شیء از حد اعتدال، خواه این انحراف اندک باشد یا زیاد (طریحی، ۱۳۷۵، ۳، ۱۲۱). برخی لغویان نیز «فساد در زمین» را به معنای قحطی، کاهش غلات و از بین رفتن برکت دانسته اند (طریحی، ۱۳۷۵، ۳، ۱۲۱). در قرآن کریم، فساد به دو نوع تقسیم می شود: فساد تکوینی و تشریحی. فساد تکوینی بدون دخالت انسان رخ می دهد؛ مانند چرخه طبیعی حیات و مرگ که به پیدایش موجودات جدید منجر می شود. اما فساد تشریحی توسط انسان ایجاد شده و به دست او به وقوع می پیوندد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۲، ۹۷).

در سوره بقره تصریح می شود که فساد در زمین عبارت است از بین بردن حرث و نسل: «وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يَحِبُّ الْفُسَادَ (بقره/۲۰۵)». در این آیه، واژه «فساد» برای از بین بردن حرث و نسل به کار رفته است. بنابراین، آیه مذکور نابودی دو رکن اساسی زندگی انسان را نشان می دهد: حرث: از بین رفتن منبع اصلی غذای انسان و حیوان، زیرا بدون زراعت، تأمین غذای انسان و نسل او ممکن نیست و نسل: قطع نسل انسان و از بین رفتن حیات او (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۲، ۹۶-۹۷).

همچنین در سوره روم نیز بیان می شود که فساد در زمین به اختیار انسان و به دست او صورت می پذیرد: «ظَهَرَ الْفَسَادُ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ لِيُذِيقَهُمْ بَعْضَ الَّذِي عَمَلُوا لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ (روم/۴۱)» اصطلاح «برّ و بحر» کل زمین را در بر می گیرد و فساد در آن شامل بلاهای عمومی مانند قحطی، زلزله، بیماری های مسری و کمبود بارندگی می شود. این بلاها ناشی از اعمال انسان چه به صورت ارادی و چه غیر ارادی (روم/۴۱) است. عبارت «...بِمَا كَسَبَتْ أَيْدِي النَّاسِ...» رابطه مستقیم بین اعمال انسان و حوادث عالم را نشان می دهد و تأکید دارد که فساد و تباهی در زمین نتیجه اقدامات انسان است (طباطبایی، ۱۳۹۰، ۱۶، ۱۹۵). آشکار است، در این آیه، ایجاد فساد در خشکی و دریا مستقیماً به انسان نسبت داده شده که نتیجه اقدامات او در زمین است.

فساد انسان در برخی از آیات قرآن به عذاب الهی و نابودی تمدنی منجر می‌شود. نمونه‌ای از آن را می‌توان در آیات سوره فجر مشاهده کرد: «الَّذِينَ طَغَوْا فِي الْبِلَادِ (۱۱) فَأَكْثَرُوا فِيهَا الْفَسَادَ (۱۲) فَصَبَّ عَلَيْهِمْ رَبُّكَ سَوْطَ عَذَابٍ (۱۳)». این آیات پیرامون اقوامی صحبت می‌کند که بزرگترین و بی‌نظیرترین عمارت‌های بشری، «الَّتِي لَمْ يَخْلُقْ مِثْلَهَا فِي الْبِلَادِ (۸)» را بنا کرده بودند، اما به خاطر تباهی و فساد که در زمین ایجاد کردند، به کلی نابود شدند. این فساد علاوه بر جنبه‌های دینی و مذهبی که قرآن همواره بر آن تأکید داشته است، می‌تواند به خسارت‌های مادی وارد شده به زیست‌بوم نیز اشاره داشته باشد.

آیات دیگر مانند بقره/۲۰۵ و روم/۴۱ نیز مؤید این مفهوم هستند؛ «از بین بردن حرث و نسل» و «آنچه به دستان مردم ایجاد می‌شود» نشانگر آن است که آسیب‌های زیست‌محیطی ناشی از اقدامات انسان، مقصود و موضوع مورد اشاره در این آیات بوده است. در این آیات و برخی آیات دیگر، از عبارت کلیدی «فساد در زمین بعد از اصلاح آن» استفاده شده است (اعراف/۵۶ و ۸۵)، همان‌طور که برخی مفسران اشاره کرده‌اند، فساد در زمین در این آیات کلی است و شامل پنج حوزه می‌شود: «نفوس، عقول، اموال، انساب و ادیان» (فخر رازی، ۱۴۲۰، ۱۴، ۲۸۳). با این حال، به نظر می‌رسد این مفهوم شامل موارد مرتبط با خود زمین نیز می‌شود؛ یعنی مداخلات انسان و تغییراتی که به تخریب و نابودی محیط زیست منجر می‌شوند.

در دسته‌ای دیگر از آیات قرآن، به اصلاح زمین بعد از فساد توجه شده است (نمل/۴۸؛ شعراء/۱۵۳). این آیات به شکل جالبی نشان می‌دهند که انسان فرصتی برای اصلاح زمین پس از تخریب و فساد آن دارد، اما اغلب چنین اصلاحی صورت نمی‌پذیرد و همین امر باعث زوال و سقوط آن قوم یا تمدن می‌شود: «... أَنَا ذَمَّرْنَا لَهُمْ وَقَوْمَهُمْ أَجْمَعِينَ» (نمل/۵۱). به هر روی، به نظر می‌رسد که هر یک از سبب‌های اسراف، اعتداء، طغیان و عصیان می‌تواند به فساد در زمین منجر شود و زمینه نابودی و سقوط انسان را فراهم آورد. در این زمینه، سطح‌بندی مشخصی از این مفاهیم در ارتباط با خوراکی‌ها قابل ارائه است:

• «اسراف» در پایین‌ترین سطح قرار دارد؛ اگرچه ممکن است به محیط زیست آسیب برساند، شدت این آسیب کمتر از سایر موارد است.

• «اعتداء» و مفاهیم هم‌مضمونش، یعنی «عصیان» و «طغیان» سطحی بالاتر از اسراف دارند و در قرآن اغلب ارتباط عمیق‌تری با خوراکی‌ها پیدا می‌کنند. تجاوز، عصیان و طغیان در حوزه حریم‌های الهی مرتبط با خوراک، می‌تواند به عذاب و عقوبت الهی منجر شود.

• «فساد» بالاترین مرتبه و سطح را داراست؛ جایی که خروجی سایر مؤلفه‌ها می‌تواند به آن منتهی شود و در صورت تحقق آن و عدم اصلاح آن توسط انسان، نابودی و زوال تمدنی رخ خواهد داد.

یکی از مصادیق مهم فساد در دوران مدرن می‌تواند با الگوهای مصرف نادرست و تغییرات اقلیمی مرتبط باشد. تجاوز از حدود الهی، خروج طبیعت از حالت عادی و در نهایت فساد در زمین، نتیجه اقدامات انسانی است. انسان با تغییر سبک غذایی، الگوهای مصرف نادرست و فعالیت‌های خود موجب نابودی گسترده جنگل‌ها و مراتع شده و تولید حداکثری گازهای گلخانه‌ای، تخریب وسیع محیط زیست را تشدید کرده است. بدون تردید، ادامه این وضعیت پس از تخریب مراتع و جنگل‌ها می‌تواند به از بین رفتن گسترده انسان‌ها منجر شود، همان‌گونه که در قرآن بدان تصریح شده است.

این توضیحات نشان می‌دهد که خوراک انسان نه تنها بر سلامت و زندگی فردی تأثیر دارد، بلکه اثر مستقیم و تعیین‌کننده‌ای بر محیط زیست و سرنوشت جمعی انسان‌ها نیز دارد و قرآن به وضوح میان این دو ارتباط برقرار کرده است.

۵. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با بررسی مفاهیم قرآنی «اسراف»، «تعدی»، «عصیان»، «طغیان» و «فساد» نشان می‌دهد که تجاوز از حدود الهی در الگوی مصرف خوراک می‌تواند به بحران‌های زیست‌محیطی و زوال تمدن‌ها منجر شود. یافته‌ها حاکی از آن است که این مفاهیم در سطوح مختلفی از تخریب محیط زیست قابل تحلیل هستند:

۱. «اسراف» در پایین‌ترین سطح، به معنای زیاده‌روی در مصرف است. اگرچه به‌خودی‌خود گناه محسوب نمی‌شود، اما در قرآن مورد نکوهش قرار گرفته است. سطح بالاتر آن به‌صورت تعدی و تجاوز از حدود الهی ظاهر می‌شود.

۲. «تعدی (اعتداء)» به معنای فراتر رفتن از حد مجاز است که پیامدهای اجتماعی و زیست‌محیطی به‌دنبال دارد. نمونه‌های قرآنی مانند آزمایش بنی‌اسرائیل در مورد روز شنبه یا منع قوم ثمود از تعرض به ناقه صالح، نشان‌دهنده ناپسندبودن شکار تفریحی و تخریب اکوسیستم در نگرش قرآنی است.

۳. «عصیان» به معنای سرپیچی از فرمان الهی است و در ماجرای تنوع‌طلبی بنی‌اسرائیل در خوراک و اعراض از منّ و سلوی تجلی یافته است. این رفتار نه‌تنها با کفران نعمت همراه است، بلکه می‌تواند به تخریب محیط زیست برای ارضای امیال نفسانی نیز منجر شود.

۴. «طغیان» مشابه عصیان و تعدی، سطح بالاتری از تجاوز است که با غرور و تکبر همراه بوده و حقوق دیگران و ملاحظات اخلاقی را نادیده می‌گیرد.

۵. «فساد در زمین» بالاترین سطح است و در قرآن به نابودی «حرث» (محیط زیست) و «نسل» (جامعه انسانی) تعبیر شده است. این مفهوم نشان‌دهنده ارتباط مستقیم بین تعدی از حدود الهی و فروپاشی تمدن‌هاست.

این پژوهش نشان می‌دهد که دستورات قرآنی نه‌تنها دارای پشتوانه اخلاقی، بلکه مبتنی بر مبانی علمی و زیست‌محیطی نیز هستند. فهم این ارتباط از طریق آیات قرآن، روایات و شواهد استنباطی تقویت می‌شود و می‌تواند راهکاری برای مقابله با بحران‌های محیط زیستی در عصر حاضر ارائه دهد.

تعارض منافع

هیچ‌گونه تعارض منافع توسط نویسندگان بیان نشده است.

منابع

- قرآن کریم (۱۳۹۰). ترجمه حسین انصاریان (چاپ اول). تهران: ناشر آیین دانش.
- ابن منظور، محمد بن مکرّم بن علی أبو الفضل جمال الدین (بی تا). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- احمدی، شیرین السادات؛ غلامی، فرزاد؛ و علیخانی، زهره (۱۴۰۳). ارتباطات تغییر اقلیم؛ رویکردی میان‌رشته‌ای برای فهم مسئله تغییرات اقلیمی. مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۱۷(۱)، ۱۱۳-۱۵۴. doi: 10.22035/isih.2025.5347.5058
- اخوان طیبی، محمد حسین؛ و حسین زاده‌ایوری، امیرحسین (۱۴۰۲). تحلیل مؤلفه‌های معنایی «اسراف» با روش ریشه‌شناسی در زبان‌های سامی و آفروآسیایی. مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، ۷(۲)، ۲۰۱-۲۲۵.
- انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- ایزوتسو، توشیهیکو (۱۳۷۸). مفاهیم دینی اخلاقی در قرآن مجید (ترجمه فریدون بدره‌ای). تهران: انتشارات فرزاد.
- بنی فاطمه، حسین؛ و حسین نژاد، فهیمه. (۱۳۹۱). مصرف‌گرایی در جامعه و تأثیر آن بر محیط زیست شهری: رویکردی نوین. فصلنامه راهبرد اجتماعی و فرهنگی، ۱(۲)، ۳۹-۶۱.
- تیموری، فرشاد، ابراهیم مختاری؛ و پروین میرمیران. (۱۴۰۰). اصول تغذیه و خوراک از نگاه قرآن کریم: بررسی تمام آیات مرتبط با تغذیه در قرآن. مجله قرآن و طب، ۶(۳)، ۱۳-۲۲.
- جبلی، سمیه. (۱۴۰۰). پویایی قرآن در تعامل میان فقه و اخلاق: مطالعه موردی گیاه خواری (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۸-۱۳۹۸). تفسیر تسنیم. تهران: انتشارات اسرا.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۴). اسلام و محیط زیست (چاپ هشتم). قم: مرکز نشر اسرا.
- حمیری، نشوان بن سعید. (۱۴۲۰). شمس العلوم و دواء کلام العرب من الکلوم. دمشق: دارالفکر.
- خویی، سیدابوالقاسم (۱۳۹۳). البیان فی تفسیر القرآن (ترجمه سیدجعفر حسینی؛ چاپ سوم). قم: دارالتقلین.
- درزی، قاسم؛ فراملکی، فرامرز؛ و پهلوان، منصور (۱۳۹۲). گونه‌شناسی مطالعات میان‌رشته‌ای در قرآن کریم. فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ۵(۴)، ۷۳-۱۰۲. doi: 10.7508/isih.2014.20.004
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲). مفردات ألفاظ القرآن (چاپ اول). بیروت: دار الشامیه.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۴۰۲). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.

طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). مجمع البحرين و مطلع النیرین (چاپ سوم). تهران: مکتبه المرتضویة.

علیخواه، فردین (۱۳۸۷). پیامدهای سیاسی مصرف‌گرایی. فصلنامه تحقیقات فرهنگی، (۱)۱، ۲۵۶-۲۳۱.
doi: 10.7508/ijcr.2008.01.009

علیزاده بایگی، ملیحه؛ قاسم، درزی؛ و عبدلی، اصغر (۱۴۰۲). رویکرد هنجاری قرآن به مداخله انسان در محیط زیست (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). پژوهشکده مطالعات میان‌رشته‌ای قرآن، دانشگاه شهید بهشتی، تهران.

علیزاده‌اقدام، محمدباقر؛ بنی‌فاطمه، حسین؛ عباس‌زاده، محمد؛ و سلطانی‌بهرام، سعید (۱۳۹۶). نقش سرمایه فرهنگی در تحقق شهروندی بوم‌شناختی. مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، (۲)۹، ۱۰۷-۱۳۳. doi: 10.22631/isih.2017.1754.2342

فخر رازی، محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). التفسیر الکبیر أو مفاتیح الغیب. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

فخررازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰)، مفاتیح الغیب (چاپ سوم). بیروت: دار احیاء التراث العربی.

فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۲۰). العین. قم: هجرت.

قرشی، علی اکبر (۱۳۸۷). قاموس قرآن (چاپ نهم). انتشارات دار الکتب الاسلامیة.

مجموعه نویسندگان (۱۳۸۲). دائرةالمعارف قرآن کریم (چاپ سوم). قم: بوستان کتاب.

محقق داماد، مصطفی (۱۳۹۴). الهیات محیط زیست (چاپ دوم). تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (بی‌تا). نرم‌افزار مرقوم. قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی.

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (بی‌تا). نرم‌افزار نور تحقیقاتی، نسخه ۳ و ۴.

مصطفوی، میرزا حسن (۱۴۲۶). التحقيق فی کلمات القرآن الکریم (چاپ سوم). بیروت: دارالکتب العلمیة.

معماری پور، منصوره؛ و صمدانیان، محسن (۱۳۹۵). غذای طیب و رابطه آن با محیط زیست از دیدگاه قرآن.

چکیده مقالات دومین همایش ملی قرآن و علوم زیستی با محوریت غذای سالم. اصفهان، ایران.

معین، محمد (۱۳۶۴). فرهنگ فارسی. تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۱). تفسیر نمونه (چاپ اول). تهران: دارالکتب الاسلامیة.

نراقی، مولی‌احمد. (۱۴۱۷). عوائد الایام فی بیان قواعد الاحکام و مهمات مسائل الحلال و الحرام. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

همتی، زهرا؛ و شبیری، سیده‌محمد. (۱۳۹۴). تحلیلی بر مؤلفه‌های ارتقای فرهنگ محیط‌زیستی؛ مطالعه

موردی شهروندان شهر شیراز. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، (۴)۸، ۱۹۷-۲۱۵. doi:

10.7508/ijcr.2015.32.008

- De Boer, J., Schösler, H., & Boersema, J. J. (2013). Climate change and meat eating: An inconvenient couple?. *Journal of Environmental Psychology*, 33, 1-8. doi: 10.1016/j.jenvp.2012.09.001
- Goudarzi, M. (2023). Worship (dīn), Monotheism (Islām), and the Qur'ān's Cultic Decalogue. *Journal of Qur'anic Studies*, 32(1), 1-25. doi: 10.1515/jiqsa-2023-0006
- Mănoiu, V.M., Arslan, R., Madani, A., & Ertan, I. (2016). Environmental education in the Holy Quran. *Environmental Science & Technology*, 57(11), 8857-8864.
- Presetiyo, J.R. (2022). The role of religion in the issue of food consumption: Developing the conceptual-philosophical concept of food. *Journal of Religion and Food*, 11(2), 155-174.
- Walker, J.W. (1995). Grazing management and research now and in the next millennium. *Rangeland Ecology & Management/Journal of Range Management Archives*, 48(4), 350-357.

